

ОБРАЗ ІВАНА МАЗЕПИ В РОСІЙСЬКІЙ РОМАНТИЧНІЙ ПОЕЗІЇ

У статті аналізуються поеми „Полтава” О. Пушкіна і „Войнаровський” К. Рилєєва. Особливу увагу приділено різним художнім моделям постаті Івана Мазепи, у яких виражені політичні та естетичні погляди авторів.

Ключові слова: образ, сюжет, історична особа, стиль, архетип, патріот, пейзаж, психологізм.

Твори про Івана Мазепу, образ якого вже став архетипним, неодноразово привертали увагу дослідників. Проте художня мазепіана настільки багата й невичерпна, що й досі дає простір для критичної рецепції. Особливої популярності образ українського гетьмана зажив у російській літературі, насамперед романтичній поезії, оскільки його діяльність пов'язана з епохою Петра Великого.

Тож у статті ми ставимо за **мету** дослідити особливості художньої інтерпретації постаті І. Мазепи в романтичних поемах О. Пушкіна і К. Рилєєва.

Геніальний російський поет О. Пушкін присвятив Мазепі поему «Полтава» (1828). У ній, як і в творах польських письменників (Б. Залеського, Ю. Словацького, В. Богданка, Ф. Равіти-Гавронського), відчутний вплив Байрона, на що вказує вже епіграф із поеми видатного англійця.

Задум цієї поеми виник під час перебування Пушкіна в Україні, у містечку Кам'янці, що належала його друзям Давидовим-Раєвським. На запрошення Давидових наприкінці січня 1821 року Пушкін їздив до Києва на контрактіві ярмарки. Тут він зацікавився пам'ятниками старовини древнього Києва. Особливий інтерес викликала могила Іскри і Кочубея. Відвідини цієї могили й послужили згодом поштовхом до написання «Полтави».

Сам Пушкін високо оцінював власний твір, що не користувався (як, до речі, спочатку і драма Ю. Словацького „Мазепа”) успіхом у критиків і читачів: «Самая зрелая изо всех моих стихотворных повестей, та, в которой все почти оригинально... «Полтава», которую Жуковский, Гнедич, Дельвиг, Вяземский предпочитают всему, что я до сих пор написал..., не имела успеха» [1, 172].

«Одним из совершеннейших произведений» [2, 373] вважав «Полтаву» сучасник Пушкіна, критик Кс. Полевой. Очевидно, прохолодне ставлення до твору любителів красного письменства пояснюється особливостями історизму в «Полтаві». Головна тема Пушкінської поеми – доля російської держави в контексті європейської історії, її здатність відстояти незалежність і самоствердитися. Не менше важлива тема – трагедія сильної особи, роздавленої невблаганним колесом історії (Марія), а також тема історичної закономірності об'єднання різних етносів російської держави, розкрита на прикладі України. Як зазначав Кс. Полевой, «Пушкин оживил в «Полтаве» события из русской истории. Доселе подобные события представляемы были в поэзии нашей совершенно романическим образом, то есть затемненные восклицаниями, увеличениями, небывалым геройством, поддельными характерами. Этого нет в «Полтаве»... Это совершенно новый род поэзии, извлекаемый из русского взгляда поэта на предметы. Это невидимая сила духа русского, которою поэт оживил каждое положение, каждую речь действующих лиц. Только там, где говорит он от себя, рассказ его принимает величественный тон эпопеи. Но кто не видит новых для русской поэзии красот «Полтавы», тому напрасно стали бы мы указывать на них. Они не в отдельных словах поэмы, а в выражении всех отдельных частей, исходящем от одного начала» [2, 378-379]. Саме «російським поглядом» пояснюється художня концепція образу Мазепи (у Пушкіна – антигероя). У «Полтаві» Мазепа – підступний лиходій, спокусник своєї хрещениці, корисливий і нещадний лицемір, владолюбець, якому чужі поняття батьківщини і свободи. Його дії суперечать об'єктивному ходу історії, а тому приречені на осуд і забуття: «Что дух его неукротим, / Что рад и честно и бесчестно / Вредит он недругам своим; / Что ни единой он обиды / С тех пор как жив не забывал.../ Что он не ведает святыни, / Что он не помнит благостыни, / Что он не любит ничего, / Что кровь готов он лить, как воду, / Что презирает он свободу, / Что нет отчизны для него» [1, 88]. Тоді як Петро I, – безумовно, герой, персоніфіковане втілення історично закономірного процесу.

Ю. Лотман з приводу такої характеристики Мазепи резюмує: «... в

творчестве Пушкина трудно найти другой пример такой однозначно отрицательной оценки персонажа, лишеної даже попытки дати характеристику героя «изнутри» [3, 374]. Відповідаючи свого часу на докори критиків, Пушкін писав: ... изобразил я Мазепу злым, в том не каюсь: добрым я его не нахожу, особливо в ту минуту, когда он хлопочет о казни девушки, им обольщенной. Глупость же человека оказывается или из его действий, или из его слов: Мазепа действует в моей поэме точь-в-точь как и в истории, а речи его объясняют его исторический характер» [4, 309].

Дозволимо собі де в чому не погодитися з Ю. Лотманом: Пушкін усе ж таки намагається показати героя «зсередини». Напередодні страти Кочубея і Іскри «сидит с поникшею главой / Мазепа тихий и угрюмый, / В его душе проходят думы, / Одна другой мрачней, мрачней» [1, 103]. Його мучать сумніви, докори совісті, адже він наказав стратити свого друга – батька своєї коханої. Мазепа не може заснути і, щоб сховатися від «угрызений змеиной совести своей», виходить в сад. Але й тут його переслідують «сон воображенья», невиразні звуки, що нагадують і про минуле побратимство з Кочубеєм, і про нинішнє лиходійство. Важливу роль у розкритті душевного стану гетьмана відіграє психологічно забарвлена пейзажна зарисовка – чарівна картина літньої української ночі, яка виступає різким контрастом до настрою персонажа («Тиха украинская ночь...»). Крім того, пейзажна атрибутика набуває глибокого символічного підтексту – засудження вчинку Мазепи: «... звезды ночи, / Как обвинительные очи, / За ним насмешливо глядят. / И тополи, стеснившись в ряд, / Качая тихо головою, / Как судьи, шепчут меж собою./ И летней, теплой ночи тьма / Душна, как черная тюрьма» [1, 104]. У зв'язку з цим, як нам здається, властивий додатковий підтекст (подвійний смисл) і в риторичному вигуку «О ночь мучений!» [1, 103], у якому злилися голос автора і ліричного героя. Цей вираз стосується не тільки Кочубея, котрий перебуває в очікуванні тортур, а й самого Мазепи, що мучиться докорами сумління.

Художня позиція Пушкіна в оцінці українського гетьмана пояснюється тим, що він спирався на офіційну історіографію, яка витлумачувала Мазепу як

зрадника, тим більше що на момент створення поеми про Україну українською мовою було мало історичних джерел. З другого боку, створений Пушкіним характер багато в чому відповідав характеру історичному (про це свідчать праці М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського та інших істориків ще дорадянської епохи.

Але й Пушкінський Мазепа наділений прагненням до незалежності України: «Склоняли долго мы главы /Под покровительством Варшавы, / Под самовластием Москвы. / Но независимой державой / Украине быть уже пора» [1, 97]. Хоча ці рядки не узгоджуються з відверто негативною характеристикою Мазепи, процитованою вище, вони сприяють більш глибокому, неоднозначному зображенню історичної особи.

«Полтава» полемічна до поеми К. Рилєєва «Войнаровский» (1825). Проте Пушкіну сподобався твір друга-декабриста, що, однак, не заважало йому зробити деякі зауваження (див.: [5, 300-304]).

«Войнаровский» хоча й відрізняється від «Полтави» ідейним пафосом, але написаний у стилі романтичних поем Пушкіна і Байрона. В основі сюжету «Войнаровського» – теж ретроспекція, сповідь племінника і сподвижника Мазепи перед істориком, німцем за походженням, Міллером. Зустріч Міллера і Войнаровського історично вірогідна. Бо вчений-історіограф, очільник наукової експедиції, близько 10 років (1733-1743гг.) вивчаючи життя народів Сибіру, побував і в Якутську. У цей же час тут у засланні перебував Войнаровський зі своєю сім'єю (див.: [6, 212]). Але саме в зображенні Міллера Пушкін побачив художні прорахунки Рилєєва, із якими останній погодився. (див.: [5, 304]).

Мазепа у Рилєєва – борець проти деспотії, у чому зізнається племіннику: «... я решил: пусть судьба / Грозит стране родной злосчастьем, / Уж близок час, близка борьба, / Борьба свободы с самовластьем» [5, 226]. Він – «вождь Украины», котрий мріяв про свободу і незалежність своєї батьківщини, тому й користувався популярністю. Войнаровський зізнається: «Он приковал к себе сердца:/ Мы в нем главу народа чтим, / Мы обожали в нем отца, / Мы в нем отечество любили» [5, 231]. Хоча племінник Мазепи (а з ним і сам Рилєєв) не

завжди категоричний у такій оцінці: «... не знаю, / Что в глубине души своей / Готовил он родному краю./ Но знаю то, что, затая / Любовь, родство и глас природы, /Его сразил бы первый я, / Когда б он стал врагом свободы» [5, 231]. Сумніви поета викликані, очевидно, історично зафіксованими особливостями характеру реальної особи: Мазепа надто недовірливий, приховував власні наміри навіть від близького оточення, усюди дбав про власну вигоду, підступністю і наклепом усував суперників (як у випадку з Палієм і Петриком) і т.п. Можливо, для підтвердження сумнівів поета тексту поеми передує «Жизнеописание Мазепы» А. Корніловича. Історик-декабрист, намагаючись відповісти на питання: «Что побудило Мазепу к измене?.. любовь к отечеству, внушившая ему неуместное опасение, что Малороссия, оставшись под владычеством русского царя лишится прав своих?» – резюмує: «Но в современных актах ее не вижу в поступке гетмана Малороссии сего возвышенного чувства, предполагающего отвержение от личных выгод и пожертвование собою пользе сограждан. Мазепа в универсалах и письмах к козакам клялся самыми священными именами, что действует для их блага; но в тайном договоре с Станиславом отдавал Польше Малороссию и Смоленск с тем, чтоб его признали владетельным князем полоцким и витебским» [7, 210-211].

Усупереч подібним висновкам істориків, Мазепа залишається для Рилєєва символом свободи. Ймовірно, у цьому образі втілювалися власні волелюбні мрії автора, що написав поему напередодні Грудневого повстання. Дивно, але Рилєєв своїм твором, по суті, спрогнозував трагічну долю декабристів, п'ятеро з яких (у тім числі й він сам) пішли на ешафот, а багато хто (як Войнаровський) – на заслання в Сибір.

Саме патріотичне начало, яке домінує в характері гетьмана, дозволило авторові, на відміну від Пушкіна, не протиставляти Мазепу Петру I: «И Петр и я – мы оба правы; / Как он, и я живу для славы, / Для пользы родины моей» [5, 230]. Для акцентування цієї ідеї Рилєєв сконструював такий епізод: пригнічений поразкою Мазепа вмирає, вимовляючи два важливі для нього слова: «О Петр! О родина!» [5, 233]. Тут образ Петра – втілення державної могутності й величі

Росії.

Створенню складного, поліфонічного персонажа сприяє психологічний портрет – душевні муки Мазепи, який напередодні смерті усвідомлює свої криваві діяння – страту Кочубея та Іскри. Саме вони турбують в передсмертному маренні гетьмана його совість.

Патріотичні мотиви, пріоритет суспільних інтересів над особистими керують і сподвижником Мазепи, ім'ям якого названа поема. Войнаровський – гідний духовний спадкоємець гетьмана. «Я зрю в тебе Украины сына» [5, 226], – так озивається про нього Мазепа. «Готов все жертвы я принесть, – / ... стране родимой; / Отдам детей с женой любимой; / Себе одну оставлю честь» [5, 226], – самохарактеристика героя. Як і Мазепа, Войнаровський самовідданий борець проти царського деспотизму: «И друг отчизны, друг добра, /... я в слепом ожесточенье / Тираном почитал царя...» [5, 227].

Образи Мазепи і Войнаровського важливі для розуміння устремлінь самого автора і програми декабристів у цілому. У героях поеми К. Рилєєв утілює власні «души прекрасные порывы»: жертвну любов до батьківщини, неприйняття деспотизму, вільнодумство і волелюбність. Саме тому до поеми додається присвята А. Бестужеву, у якій сформульована естетична програма поета: «Прими ж плоды трудов моих, / Плоды беспечного досуга... / Ты не увидишь в них искусства: / Зато найдешь живые чувства, / Я не поэт, а Гражданин» [5, 208]. Подібна декларація викликала подив Пушкіна: «У вас ересь. Говорят, что в стихах – стихи не главное. Что же главное? Проза?» (цит. за: [8, 12]). Процитовані рядки і насправді виглядають парадоксальними, але відмова Рилєєва від поняття «поет» стосовно себе була потрібна йому для того, щоб протиставити свою політичну лірику літературній школі Карамзіна, Жуковського, Батюшкова.

Керуючись наміром на прикладі предків збудувати героїчні почуття у своїх сучасників, Рилєєв вступає в суперечку з істориками. Його Войнаровський дещо ідеалізується: він не тільки патріот, тираноборець, але й освічена людина європейського рівня. От як зображена зустріч Міллера з Войнаровським у глухій

тайзі: «В какое ж Миллер удивленья / Был незнакомцем приведен, – / И кто бы не был поражен: / Стран европейских просвещенье / В лесах сибирских встретил он..! / Впервые мог тоску души / Отвещь беседой просвещенной» [5, 219]. В історичному «Жизнеописании Войнаровского» А. Бестужева висловлена абсолютно інша версія: «Миллер, в бытность свою в Сибири в 1736 и 1737 годах, видел его (Войнаровского. – Л. Р.) в Якутске, но уже одичавшего и почти забывшего иностранные языки и светское обхождение» [6, 213]. Та все ж А. Бестужев резюмує, що «Войнаровский, одаренный сильным характером, которому случай дал развернуться в такую славную эпоху, принадлежит к числу любопытнейших лиц прошлого (то есть XVIII. – Л. Р.) века – лиц, равно присвоенных истории и поэзии, ибо превратность судьбы его предупредила все вымыслы романтиков» [6, 213].

Таким чином, на підставі викладеного можна зробити такі висновки. Іван Мазепа – один із небагатьох діячів української історії – має безліч художніх утілень у різних літературах, бо його діяльність розгорталася в контексті важливих подій у житті європейських народів – українського, російського, польського, шведського, румунського та ін. Чималий інтерес Іван Мазепа викликав у російських письменників, оскільки його життя тісно пов'язане з епохою Петра Великого. Помітний вплив на моделювання образу Івана Мазепи в російській поезії мав Байрон, але, на відміну від попередника, твори російських авторів ближчі до українських історичних реалій. Мазепа в них – не тільки меткий ловелас, спокусник жінок, а й видатний державний діяч, складна і досить неоднозначна історична особа. Російські письменники пропонували різні, часом протилежні художні моделі образу Мазепи, що зумовлено історіософськими принципами, політичними й естетичними поглядами, які сповідували автори.

Література

1. *Пушкин А.С.* Поэмы. – К.: Веселка, 1981. – 191 с. 2. *Полевой Н., Полевой^oКс.* Литературная критика: Статьи, рецензии 1825-1842. – Л.: Худож. лит., 1990. – 592 с. 3. *Лотман Ю. М.*

Избранные статьи: В 3-х т. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 2. – 489 с. **4.** *Теплинский М. В., Султанов Ю.И.*, Литература, 9 кл.: Проб. учебник для сред. общеобразов. школ. – Київ: Перун, 1997. – 448 с. **5.** *Рылеев К.Ф.* Сочинения. – М.: Правда, 1983. – 352 с. **6.** *Бестужев А.* Жизнеописание Войнаровского // Рылеев К.Ф. Сочинения. – М.: Правда, 1983. – С. 212-213. **7.** *Корнилович А.* Жизнеописание Мазепы // Рылеев К.Ф. Сочинения. – М.: Правда, 1983. – С. 209-211. **8.** *Песков А. М.* Поэт Рылеев // Рылеев К.Ф. Сочинения. – С. 3-20.

Людмила Ромащенко

ОБРАЗ ИВАНА МАЗЕПЫ В РУССКОЙ РОМАНТИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

В статье анализируются поэмы „Полтава” О. Пушкина и „Войнаровский” К. Рилеева. Особое внимание уделено разным художественным моделям личности Ивана Мазепы, в которых выражены политические и эстетические взгляды авторов.

Ключевые слова: образ, сюжет, историческая личность, стиль, архетип, патриот, пейзаж, психологизм.

Ludmila Romashchenko

THE IVAN MAZEPA'S CHARACTER IN RUSSIAN ROMANTIC POETRY

In the article the poems “Poltava” by O. Pushkin and “Voinavovsky” by K. Ryleev are analysed. The particular attention is granted to different artistic models of Ivan Mazepa's figure, in which the political and aesthetic viws of the authors are expressed.

Key words: character, plot, the historical personality, style, archetype, patriot, landscape, psychologism.

Ольга АФАНАСЬЕВА

«СИМВОЛ ПОВОЄННОЇ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

(До проблеми інтерпретації роману Дж. Д. Селінджера

«Над прірвою у житі»)

Стаття пропонує аналіз різних аспектів інтерпретації роману Дж. Д. Селінджера «Над прірвою у житі» і образу його головного героя Голдена Колфілда на основі досліджень вітчизняних та зарубіжних літературознавців.

Ключові слова: роман, тема, образ, конформізм, традиція.